

ԳՈՒԳԱՐԱՑ ԲԴԵՇԽՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵԾ ՀԱՅԲԻ ՀՅՈՒՄԻՍԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ՝ XIX ԴԱՐԻ ՖՐԱՆՍԻԱՑԻ ՀԱՅԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅԱՄԲ

Գուգարաց բդեշխության մասին հայկական սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների՝ ֆրանսիացի հայագետներ Սեն-Մարտենի և Մարի Բրոսեի մեկնությունները կարևոր նշանակություն ունեն Հայաստանի հյուսիս-արևելյան սահմանային գոտու ուսումնասիրության խնդրում:

Մովսես Խորենացին Մեծ Հայքի թագավորության Գուգարաց բդեշխության հաստատման մասին գրել է, որ Հայոց թագավոր Վաղարշակը Կովկաս լեռան դեմ հյուսիսի կողմնակալ կարգեց մի մեծ և հզոր ազգ (իմա՝ ազգատոհմ)՝ նահապետությունն էլ անվանեց «բդեաշխ Գուգարացւոց»: Այս տեղեկության հեղինակ հիշատակելով Աբյուղենոսին՝ Պատմահայրը նշել է, որ այդ բդեշխը Միհրդատ Նախարարի սերնդից էր, որին Աղեքսանդրը բերելով իշխան էր նշանակել «ի Վերիացւոց» ազգի գերիների վրա², որոնց տարել էր Նաբուգոդոնոսորը: Ըստ Պատմահոր, Վաղարշակի որդու Արշակի որդին՝ Արտաշես Ա-ը իր դուստր Արտաշամային կին է տալիս ոմն «Վրաց բդեշխի մեծի, որ էր ի գաւակէ Միհրդատայ Դարեհի Նախարարի»³:

Տարբեր ժամանակներին և պատմական կերպարներին վերաբերող տեղեկությունների այսպիսի վիպական միահյուսման ազդեցությամբ Մարի Բրոսեն գրել է. «Արշակը ունեցավ մի դուստր, որն անուանացավ Իբերիայի բդեշխ ոմն Միհրդատի հետ»⁴: Այնուհետև նա եզ-

¹ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Զննական բնագիրը և ներածութիւնը Ս. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Երևան, 1991, էջ 114:

² Աբյուղենոսը, ըստ Պատմահոր, այդ «գերեվարված իվերացիների» երկիրը համարել է «յեզր երկրի յարևմուտս» (նույն տեղում), որը համապատասխանում է Իբերական թերակղզուն:

³ Մովսես Խորենացի, էջ 121:

⁴ Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècles traduite du géorgien par M. Brosset, Ire partie, St.-Petersbourg, 1849, p. 46-47, com. 4.

նացավ Իբերիայի բղեշխ ոմն Միհրդատի հետ»⁴: Այնուհետև նա եզրակացրել է, որ վերջինս Վիրքին հարևան «Հայոց Գուգարք նահանգի կառավարիչն» էր⁵: Այսպիսով Բրոսեն «Իբերիայի բղեշխ» տերմինը միայն որպես տիտղոս է օգտագործել և աշխարհագրորեն Հայոց Գուգարք աշխարհը Վիրքից առանձին ներկայացնելով, գրել է. «Այն ինչ վերաբերում է Գուգարք նահանգին նույն պատմիչը հաղորդում է, որ Վաղարշակը այնտեղ նշանակեց բղեշխ կամ կառավարիչ ոմն Միհրդատին», ով Ալեքսանդրի ժամանակների Միհրդատի սերունդներից է, որին հանձնարարված էր վերահսկել այդ վայրերում հաստատված հրեաներին»⁶: Բրոսեն Նաբուգոդոնոսորի (որն իրականում հրեաներին գերի էր տարել Բաբելոն) մասին հաղորդման և Պատմահոր երկում առկա փաստերի միահյուսման ազդեցությամբ⁷, Միհրդատի վերահսկման տակ է նշել հրեաներին, որոնք իրականում կապ չունեին Գուգարքի հետ:

Գուգարքի կապակցությամբ ուշադրություն դարձնելով *բղեշխ* տերմինին, Սեն Մարտենը գրել է. «Արշակունի արքաների և նույնիսկ նրանցից հետո պարսից (Սասանյան – Ա. Դ.) արքաների օրոք այդ նահանգը վստահված էր *բղեաշխ* կամ *բղեշխ* կոչվող գինվորական հրամանատարներին»: Սեն Մարտենը, չնայած Արտաշեսյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջաններին վերաբերող որոշ տեղեկություններ միմյանց է շաղկապել, այնուամենայնիվ, մի հետաքրքիր դիտարկում է կատարել, գրելով, որ բղեշխները պետք է Գուգարք նահանգը «պաշտպանեին վրացիների և հյուսիսի ժողովուրդների ներխուժումներից: Քանի որ նրանց կուսակալությունը սահմանակից էր Վիրքին և մեծամասամբ բնակեցված էր նույն տոհմի մարդկանցով, այս պաշ-

⁴ Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècles traduite du géorgien par M. Brosset, Ire partie, St.-Petersbourg, 1849, p. 46–47, com. 4.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

⁷ Գ. Սարգսյանն ուշադրություն է դարձրել, որ Գուգարաց բղեշխությանը վերաբերող Մովսես Խորենացու շարադրանքում միահյուսված են տարբեր անձանց, վայրերի և ժամանակների մասին տեղեկություններ (Նաբուգոդոնոսոր II (մ.թ.ա. 604–562 թթ.), Ղարեի Կողոմանոս (մ.թ.ա. 336–330 թթ.), ինչպես նաև՝ Իբերիան (Իսպանիա) Վիրքի հետ նմանեցմամբ (Мовсес Хоренаци, История Армении, перев. с древне армянского яз., введение и прим. Г. Саркисяна, Ереван, 1990, с. 235, прим. 236–239):

տոնյաները կոչվում էին *Բդեաշխ Գուգարացւոց* կամ *Բդեշխ Վրաց*⁸։ Այսինքն Սեն Մարտենը նույնպես բդեշխին ենթակա տարածքների առումով Հայոց Գուգարքը սահմանազատել է Վիրքից, իսկ «*բդեշխ Վրաց*» տիտղոսը այդ սահմանակցության արգասիք է համարել։

Մովսես Խորենացին ի թիվս Տրդատ III-ի նշանակած Հայոց բանակի չորս զորահրամանատարների հիշատակել է նաև «Վրաց առաջնորդ և բդեաշխ Գուգարացվոց Միհրանին»⁹։ Այս փաստը խոսում է այն իրողության մասին, որ Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատ III Մեծի ենթակայության տակ գտնվող Գուգարաց բդեշխի պաշտոնավարության ներքո էր նաև Վիրքը։

Գուգարքը IV դարում, ինչպես և նախկինում, եղել է Մեծ Հայքի թագավորության անքակտելի մասը, քանզի, ինչպես երևում է Փավստոս Բուզանդի հաղորդումից, Գուգարքի բդեշխը, որ «յառաջն ծառայէր թագաւորին Հայոց», Արշակ II թագավորի օրոք անհնազանդություն էր ցուցաբերել, որին հնազանդեցրել էր սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը ու վերականգնել «զհին սահմանսն, որ յառաջուն էր լեալ յերկիրն Հայոց և ընդ երկիրն Վրաց, որ է ինքն մեծ գետն Կուր»¹⁰։

Բդեաշխ Գուգարացվոց մասին Մովսես Խորենացին գրել է նաև Մեսրոպ Մաշտոցի քարոզչական գործունեության կապակցությամբ, հիշատակելով Գուգարացվոց Աշուշա բդեշխին¹¹։

Հատկանշական է, որ Պատմահայրը Աղծնիքի բդեշխության առաջացման խնդիրը կապել է Վաղարշակ թագավորի պետական գործունեության հետ, քանզի, ինչպես ինքն է նշել. «Եւ զՇարաշան ի տանէ Սարասարայ հաստատէ բդեաշխ մեծ և կուսակալ յարեմտից հարաւոյ, յեզերս սահմանացն Ասորեստանի, առ ափն Տիգրս գետոյ, գաւառս պարգևելով զԱրծն և որ շուրջ զնովաւ, և զլեառնն Տաւրոս, որ է Սիմ, և զԿղեսուրն ամենայն»¹²։

Գուգարաց բդեշխության հարցի քննությունն կապված է հայկական վաղմիջնադարյան սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող «բդեշխ»

⁸ Saint-Martin M. J., Mémoire historique et géographique sur l'Arménie, t. I, Paris, p. 79.

⁹ Մովսես Խորենացի, էջ 262։

¹⁰ Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, դպր. Ե, գլ. ԺԵ, էջ 215–216։

¹¹ Մովսես Խորենացի, էջ 340–341։

¹² Նույն տեղում, էջ 116։

տիտղոսի և «բղեշխություն» ռազմա-վարչական միավորի՝ սահմանակալության խնդրի ուսումնասիրության հետ: Մ. Բրոսեն այդ կապակցությամբ ընդհանուր առմամբ նշել է, որ բղեշխը նահանգային կառավարիչ էր և «այդ տիտղոսը ամբողջությամբ հայկական է...»¹³:

Հետագայում նույնպես *բղեշխ* տերմինը քննարկման առարկա է դարձել Հայաստանի և հարևան երկրների պատմությանը նվիրված աշխատություններում:

3. Մարկվարտը անդրադառնալով Պլուտարքոսի՝ Տիգրան Մեծին սպասարկող չորս թագավորների¹⁴ մասին տեղեկությանը, նշել է որ բղեշխությունների ծագումը և կազմակերպումը տեղի էր ունեցել Տիգրան Մեծի ժամանակ¹⁵: Ըստ Ն. Ադոնցի, Տիգրան Մեծի ժամանակներից, սահմանային, այսպես կոչված «արքայիկները», ճանաչելով Հայոց արքաների գերակայությունը, դարձել էին սահմանապահ-կուսակալներ¹⁶:

Հայ Արշակունյաց թագավորության ժամանակաշրջանի առումով, Հ. Մանանդյանը նշել է, որ հյուսիսում գտնվող Գուգարքի բղեշխությունը, լինելով Հայաստանի «սահմանապահ» կամ «սահմանակալ» կոչվող չորս բղեշխություններից մեկը, պահպանում էր Կուր գետով Հայաստանի սահմանները հյուսիսային կողմից¹⁷: Բղեշխների կարգավիճակի կապակցությամբ, հետազոտելով Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի և Մովսես Խորենացու հաղորդումները, Հ. Մանանդյանը եզրակացրել է, որ բղեշխները եղել են թագավորներին գրեթե իրավահավասար իշխաններ նախարարական կազ-

¹³ Histoire de la Géorgie, p. 80, com. 2.

¹⁴ Plutarch's, Lives, London, 1914, Luc. 21.5.

¹⁵ Marquart J., Eranshahr, Berlin, 1901, S. 171–173, նույնի՝ Հայ բղեշխք, քննական ուսումնասիրություն, թարգմ. Հ. Թովմաս Կետիկեան, Վիեննա, 1903, էջ 23: Գ. Խ. Սարգսյանը բղեշխությունների խնդիրը դիտարկելով Մեծ Հայքի սահմանային ռազմա-վարչական կուսակալությունների առումով, նշել է. «Բղեշխ կամ բղեշխ տիտղոսը հին Հայաստանում կրում էին Մեծ Հայք պետության չորս կարևորագույն շրջանների՝ Ծովքի, Անգեղտան, Աղձնիքի և Գուգարքի կառավարիչները» (Мовсес Хоренаци, с. 229, прим. 154): Անհրաժեշտ է նշել, որ Մեծ Հայքի հարավում գտնվող սահմանակալները հայտնի էին նաև որպես Նոր-Շիրականի, «յԱսորեստանեայց», «յԱրուաստան»-ի կողմերի բղեշխներ (Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան եւ Ատ. Կանայեանց, Տփղիս, 1909, գլ. 873, էջ 459):

¹⁶ Адонис Н., ука. соч., с. 283–284.

¹⁷ Մանանդյան Հ., Երկեր, Բ. Երևան, 1978, էջ 308, հմմտ. Երեմյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 48:

մի շրջանակից դուրս են համարվել, որի մասին է վկայում նաև այն, որ նրանք Արշակունյաց թագավորության մեջ չէին վարում գործակալական պաշտոններ¹⁸:

Առանձնակի ուշադրություն է գրավում Տրդատ Մեծի հետ Հռոմեական կայսրություն գնացած չորս բղեշխների մասին Ագաթանգեղոսի հաղորդումը. «Եւ ի գինուորական կողմանէն՝ գչորեսին գահերէցսն իւրոյ տաճարին, որ բղեաշխքն կոչին. զառաջին սահմանակալն ի Նոր Շիրական կողմանէն, և գերկորդ սահմանակալն յԱսորեստանեայց կողմանէն, և գերրորդն՝ յԱրուաստան կողմանէն, գչորրորդն՝ ի Մասքթաց կողմանէն»¹⁹: «Զորրորդ բղեշխի» դեպքում Ագաթանգեղոսը, ամենայն հավանականությամբ, նկատի ունի Հայաստանի հյուսիս-արևելյան սահմանակալին, այսինքն՝ «Գուգարաց բղեշխին», որի տիրույթների սահմանը կազմող Կուր գետից արևելք գտնվող բուն Աղուանքի և Կասպից ծովի միջև տեղադրված էր Մասքթաց թագավորությունը: Այս համատեքստում անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել Մովսես Խորենացու՝ խնդրո առարկա հասկացությունները ներառող հաղորդմանը. «ի Կղարջաց (Գուգարքի արևմուտքից – Ա. Դ.) սկսեալ առ դրամբք Ալանաց և Կասբից մինչև ի սահմանս Մասքթաց»²⁰: Այստեղ անհրաժեշտ է նաև նշել, որ Փավս-

¹⁸ Սանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երկեր, Դ, Երևան, 1981, էջ 214: Ա. Զրիստենսենը V դարի առումով ներկայացնելով Սասանյան Իրանի պաշտոնական տիտղոսները, բավականին անորոշ ձևով նշել է. «Հայաստանի և Վիրքի մարզականները պահպանեցին *բղեշխ* տիտղոսը: 430 թ. Հայաստանը դառնում է պարսկական կայսրության նահանգ և մարզպանի կառավարման տակ է անցնում» (Christensen A., L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, p. 137, com. 1) ենթադրելով, որ Սասանյանների տիրապետության սկզբնական ժամանակաշրջանում նահանգների կառավարիչները անվանվել են *սատրապներ* կամ *բղեշխներ*, իսկ *մարզպան* բառը ընդհանուր է դարձել ավելի ուշ (Ibid., p. 102): Կ. Թումանովը, անդրադառնալով *բղեշխ* տերմինի և *բղեշխություն* վարչա-տարածքային հասկացության խնդիրներին, առաջարկել է զանազանել տերմինի և պաշտոնի ծագումները, ընդգծելով, որ իմաստ չունի հայկական պաշտոնը ենթադրել փոխառնված Պարթևից կամ սասանյան պետությունից (Toumanoff C., Introduction to Christian Caucasian History: II: states and dynasties of the formative period, 1961, p. 8–10):

¹⁹ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տեր-Սկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, 1909, գլ. 873, 459–460 էջ: Հ. Սանանդյանը ենթադրել է, որ «ի Մասքթաց կողմանէ» արտահայտությունը պետք է կարդալ «Մեսխեթի շրջանի», որի դիմաց իշխում էր «չորրորդ սահմանակալը» Գուգարաց բղեշխը (Սանանդյան Հ., Երկեր, Բ, Երևան, 1978, էջ 308):

²⁰ Մովսես Խորենացի, էջ 234:

տոս Բուզանդը Արշակ Բ-ի ժամանակաշրջանի առումով հիշատակել է «Գուգարաց բղեշխին»²¹:

Հայ Արշակունիների թագավորության անկումից հետո Գուգարաց բղեշխությունը որոշակի փոփոխություններ կրեց կարգավիճակի առումով²²: Ա. Մելքոնյանը նշում է, որ «428 թ. հայ Արշակունիների կործանումից հետո Գուգարաց բղեշխությունը միացվեց Սասանյան Իրանից կախյալ և փաստորեն սովորական պարսկական մարզպանության կարգավիճակ ունեցող Վրաց թագավորությանը: Այստեղից էլ ծագեց բղեշխի նոր տիտղոսը՝ «բղեշխ վրաց»²³ և Գուգարաց»²⁴: «Բղեշխ Վրաց» հավելումը *Գուգարաց բղեշխ* հայկական տիտղոսի կողքին ոչ թե էթնո-տարածքային, այլ Սասանյանների վարած վարչաքաղաքական բաժանումների հետևանք էր:

Այսպիսով, Գուգարաց բղեշխություն հասկացության հետազոտության առումով կարևոր ներդրում ունեն Սեն-Մարտենը և Մարի Բրոսեն, որոնք կարևորել են այդ ռազմավարչական պաշտոնը Մեծ Հայքի հյուսիսարևելյան սահմանների պաշտպանության գործում:

²¹ Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, գլ. Ծ, էջ 166: Այդ նույն տիտղոսը Ղազար Փարպեցին նշել է հաջորդ դարում տեղի ունեցած իրադարձությունների առումով Աշուշայի կապակցությամբ (Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Սամիկոնեան, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տփղիս, 1904, էջ 47, 52, 55, 111):

²² Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, ԲԵՀ, 1977, № 2, էջ 386–388:

²³ Վրաց պատմագրության մեջ բղեշխ տերմինի կապակցությամբ Ատրաբոնի հիշատակած ὁ δεύτερος բառը անհիմն կերպով նույնացվել է Լեոնտի Սրովելու հիշատակած *սպասպետի* հետ: Օրինակ՝ ըստ Թ. Գամսախուրդիայի՝ «Թագավորից հետո երկրորդ դեմքը Քարթլիի թագավորությունում, որին Ատրաբոնը ὁ δεύτερος է կոչում, նույն բղեշխը պիտի լինի» (Գամսախուրդիա Թ., Բղեշխության ինստիտուտի հարցի շուրջ, - Կովկասագիտության պրոբլեմներ, Գիտա-ինֆորմացիոն բյուլետեն, Ա. մատենաշար, N 5, 1971, էջ 52–53):

²⁴ Մելքոնյան Ա., Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 42:

**SIGNIFICANCE OF GUGARK *BDESHKUTYUN*
IN THE DEFENCE SYSTEM OF THE NORTH-
EASTERN BORDER OF GREAT ARMENIA IN
THE INTERPRETATION OF THE XIX CENTURY
FRENCH ARMENOLOGISTS**

SUMMARY

Study on the question of Gugark *bdeskhutyun* in historiography is connected with the research of the title "bdeskhk" and the border military-administrative unit "*bdeskhutyun*" mentioned by early medieval Armenian authors. In connection with it interpretations of French Armenologists are important. Saint Martin drawing attention to the term *bdeskhk* ("margrave") noted that *bdeskhk* had to protect the province of Gugark "against intrusions of the Iberians and the northern peoples". According to Marie Brosse, *bdeskhk*, in functional meaning, is an Armenian title which wore provincial governor, holding office of *bdeskhk* in the province of Gugark of the Kingdom of Great Armenia.

After the fall of the Armenian Arshakuni kingdom (428) the status of Gugark *bdeskhutyun* underwent changes.

ЗНАЧЕНИЕ ГУГАРКСКОГО БДЕШХСТВА В СИСТЕМЕ ОБОРОНЫ СЕВЕРО-ВОСТОЧНЫХ ГРАНИЦ АРМЕНИИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ФРАНЦУЗСКИХ АРМЕНОВЕДОВ XIX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

Исследование вопроса Гугаркского бдешхства в историографии связано с изучением упоминания раннесредневековыми армянскими авторами титула “бдешх”, а также, в частности, северо-восточной приграничной военно-административной единицы “бдешхство”. В этой связи, интерпретации французских арменоведов имеют важное значение. Сен-Мартен, обратив внимание на термин *бдеих*, отметил, что провинцию Гугарк бдешхи должны были “защитить от вторжений иверов и северных народов”. Согласно Мари Броссе, “бдешх”, в функциональном значении, является армянским титулом, который носил правитель приграничной провинции Гугарк в должности *бдеих*.

После падения царства армянских Аршакидов (428 г.) статус Гугаркского бдешхства претерпел изменения.